CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE NOORD-BRABANT

M.I.P.

Gemeente Vlijmen

Provincie
Noord-Brabant

februari 1992

Colofon

De Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/ Monumenten Inventarisatie Project wordt verricht door mevr. drs. M. Daru-Schoemann, dhr. drs. M. Koenders, dhr. drs. A. van Leeuwen (coördinatie), dhr. drs. N. Maes, dhr. drs. J. Michels, dhr. H. Ruiter arch. h.b.o., mevr. drs. M. Vaessen, mevr. drs. W. Wessel.
Secretariaat: mevr. H.van Wanrooij-de Cort, mevr. C. Kromosemito, mevr. C. van den Bosch. Hildebrandstraat 24, 5216 VR 's-Hertogenbosch. Tel. 073-147471.

De rapporten zijn te bestellen bij de afdeling Voorlichting van de Provincie Noord-Brabant, Brabantlaan 1, 5216 VR 's-Hertogenbosch.
Tel.: 073-812511.

PROVINCIE NOORDBRABANT. GEMEENTE HEDIKHUIZEN.

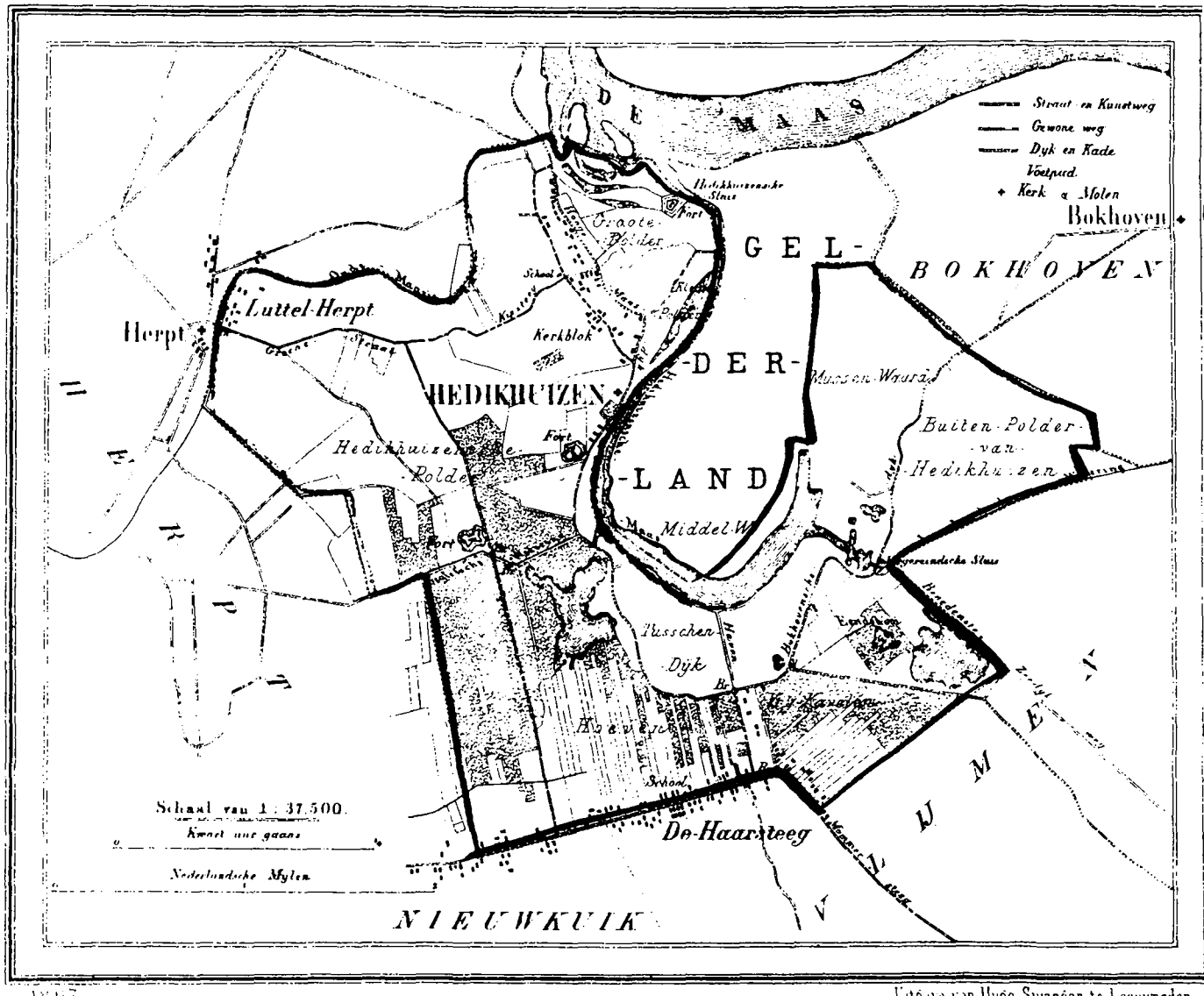

1867. Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden

931 Bunders. 1060 Inwoners.

Voormalige gemeente Hedikhuizen in 1867 naar Kuyper.

PROVINCIE NOORDBRABANT. GEMEENTE NIEUWKUIK c.a.

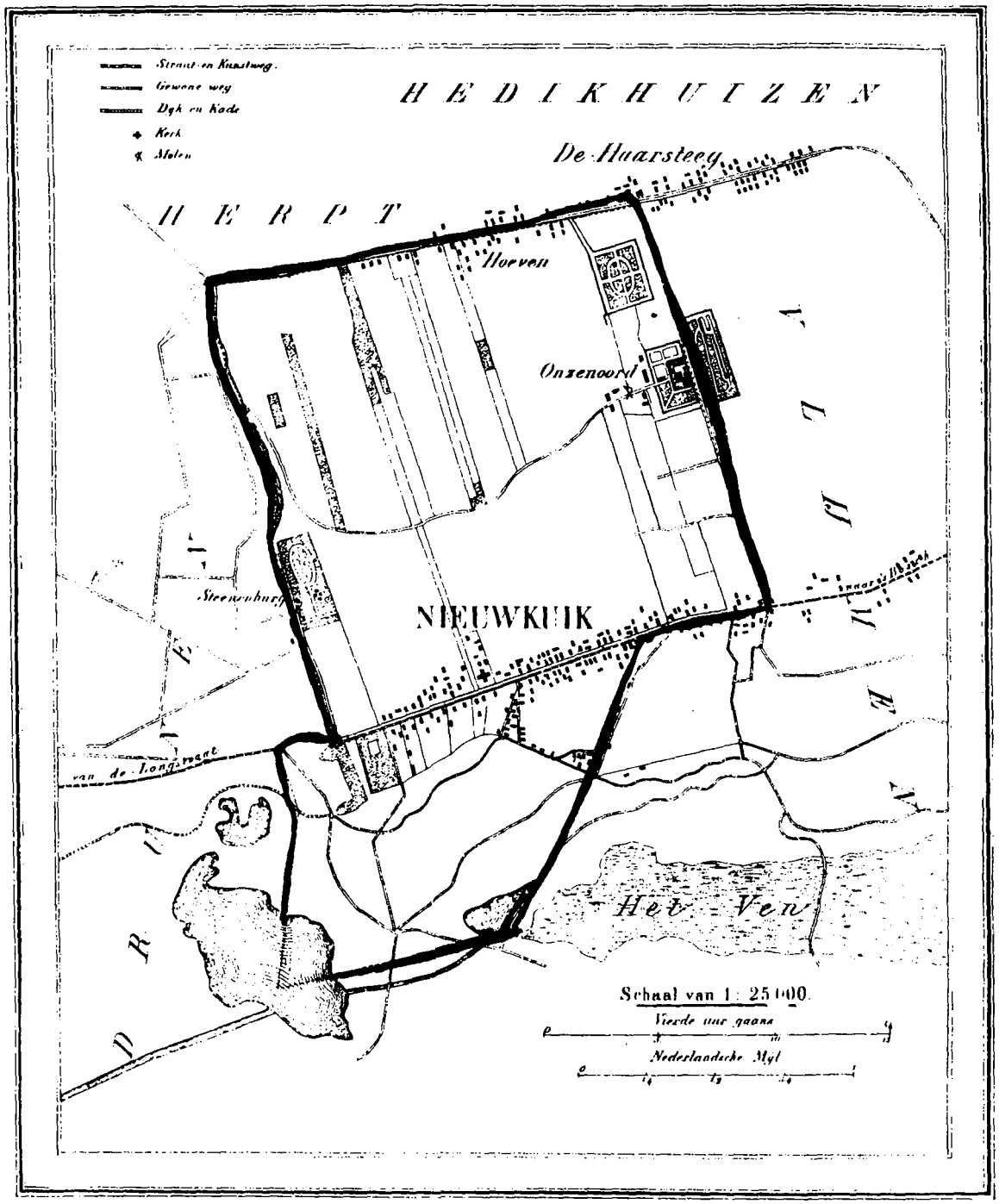

Geteekend door J. Kuyper. 411 Bunders. 1200 Inwoners. Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden

Voormalige gemeente Nieuwkuik naar Kuyper.

PROVINCIE NOORDBRABANT GEMEENTE VLIJMEN.

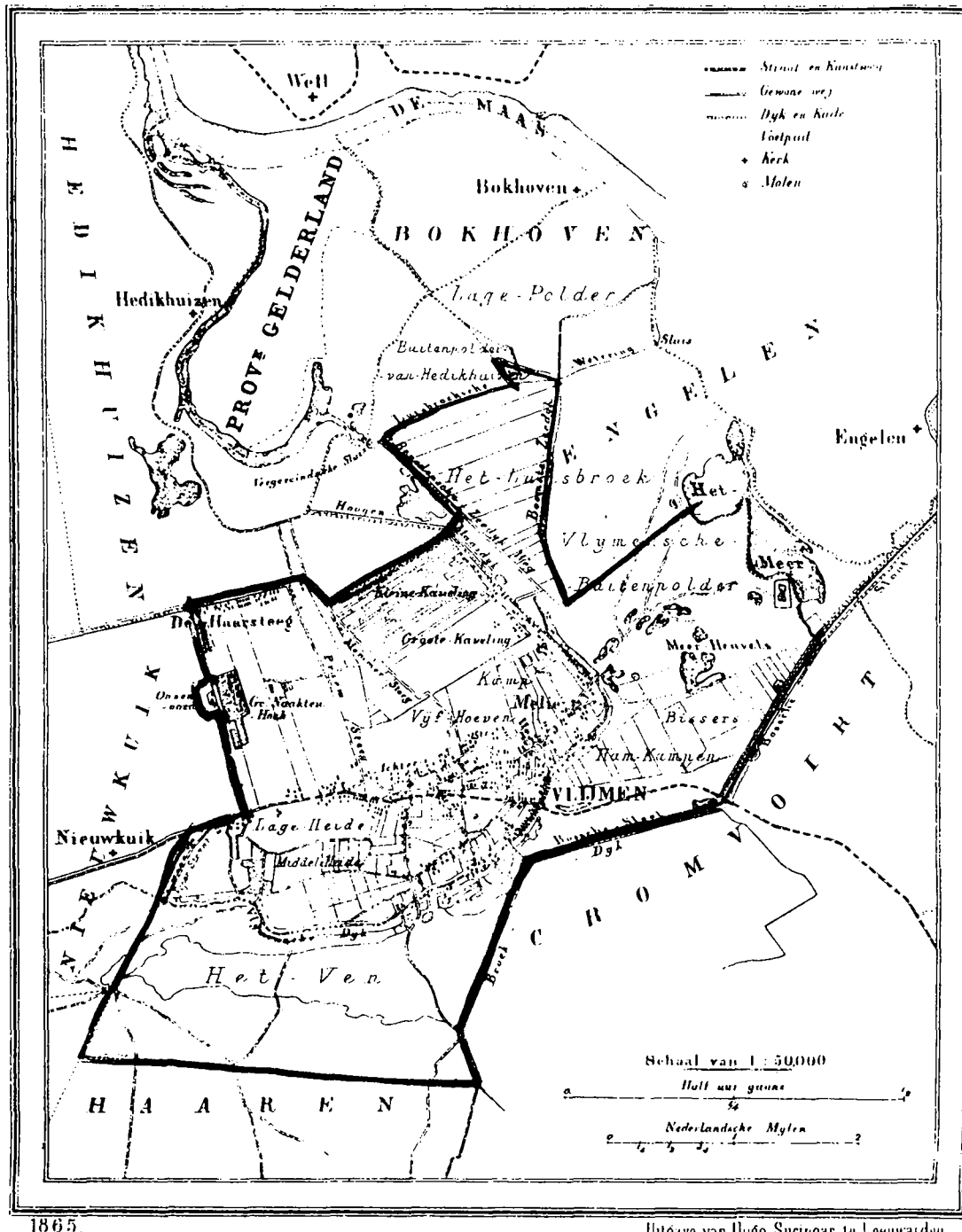

1865. Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden

1535 Bunders. 2900 Inwoners.

Voormalige gemeente Vlijmen in 1865 naar Kuyper.

Vlijmen in 1851, schaal 1:50.000. Topografisch militaire kaart, 1851.

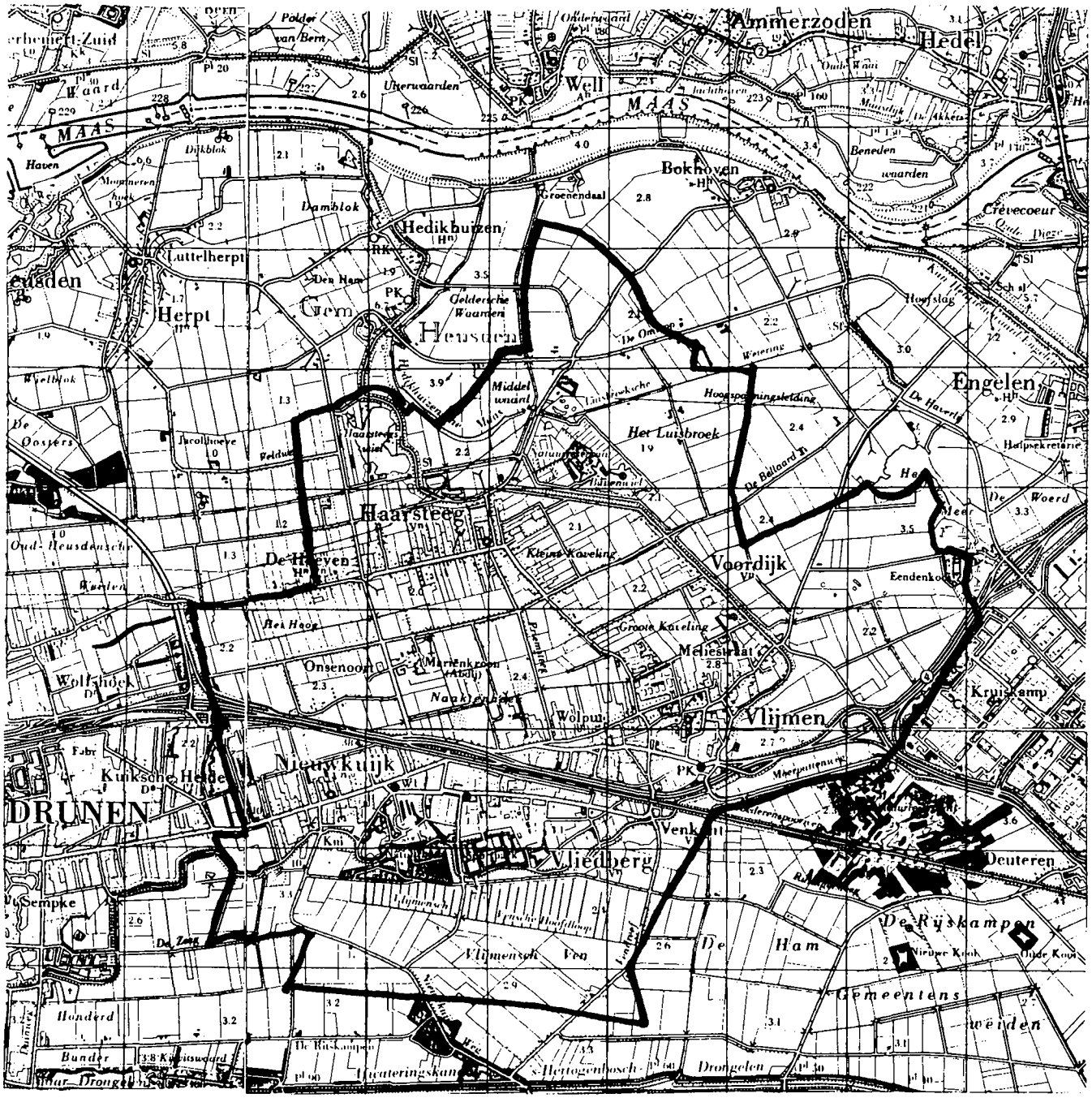

Vlijmen, schaal 1:25.000. Grote topografische atlas van Nederland.

INHOUD

Woord vooraf		8
Werkwijze en criteria		10
1.	Situering der gemeente	13
2.	Bodemgesteldheid	14
3.	Grondgebruik	15
4.	Infrastructuur	16
5.	Ontwikkeling van de nederzettingen	17
6.	Stedebouwkundige typologie	19
7.	Karakterisering der objecten, bouwvormen en typen	20
8.	Objectgegevens	23
9.	Literatuur	87

Bijlage: Kaart gemeente Vlijmen schaal 1:10.000

Woord vooraf

Dit rapport over Vlijmen maakt deel uit van de serie Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/Monumenten Inventarisatie Project. Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen tot ca. 1940 in de steden en dorpen van de provincie.
De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de stedebouwkundige structuur, de bebouwing van kern en buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluizen, wegkruisen of een ijzeren sierhek en dorpslinde.

Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuurhistorische waardevolle bebouwing van de provincie vast te laten leggen. Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld.
In september 1979 is een drietal inventarisatoren aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten.
Dit model is tot eind 1988 gehanteerd in 69 gemeenten. Najaar 1988 is ook in Noord-Brabant het door de minister van WVC geëntameerde Monumenten Inventarisatie Project van start gegaan. Binnen dit project wordt vastgelegd hetgeen in Nederland tussen ca. 1850 en 1940 aan bouwkunst en stedebouw is gerealiseerd.

Het MIP beoogt:
- het verkrijgen van een eerste landelijk overzicht van de zgn. "jongere bouwkunst en stedebouw' (ca. 1850 - 1940)
- het bevorderen van kennis en waardering voor historische stads- en dorpsgezichten en voor monumenten van geschiedenis en kunst uit de periode 1850 - 1940
- het formuleren van uitgangspunten ten behoeve van publikaties en wetenschappelijk onderzoek op architectuurhistorisch, bouwhistorisch, stedebouwkundig, historisch-geografisch of industrieel-archeologisch gebied
- het verkrijgen van bouwstenen als een eerste aanzet tot nieuw te ontwikkelen beleid van Rijk, provincies en gemeenten ten aanzien van de ruimtelijke ordening, stadsontwikkeling en monumentenzorg, alsmede van een basis voor planologisch-stedebouwkundige afwegingen
- het verzamelen van informatie die voor Rijk, provincies en gemeenten als basis kan dienen bij het selecteren en registreren van objecten, ensembles, structuren en dorps- en stadsgezichten.

In Brabant zullen daarnaast ook nog objecten en structuren van vóór 1850 vastgelegd worden als uitvloeisel van de in 1979 begonnen Cultuurhistorische Inventarisatie.
Onderzoek en veldwerk voor dit rapport vonden plaats in januari 1991.

's-Hertogenbosch, augustus 1991.

Werkwijze en criteria

In Brabant is het MIP officieel van start gegaan op 1 oktober 1988. De inventarisatie wordt hierbij gebiedsgewijs aangepakt. Daartoe is de provincie in acht werkgebieden verdeeld, op basis van de historische en bestuurlijke ontwikkelingen in de periode 1850 - 1940.
Deze gebieden zijn:
1. Brabants Kleigebied
2. Zuidwest Brabant
3. Regio Tilburg
4. Regio 's-Hertogenbosch
5. Kempen
6. Regio Eindhoven
7. Maaskant
8. Brabantse Peel

Bij de inventarisatie wordt - binnen een zo breed mogelijke context - gewerkt van groot naar klein.
Eerst wordt van elk gebied een schets gegeven van de algemene karakteristieken. Op basis hiervan wordt voorts - gemeentegewijs - ingegaan op de stedebouwkundige aspecten van een stad of dorp. Tegen deze achtergrond worden ten slotte de objecten in de verschillende gemeenten beschreven.
De door het rijk voorgestelde werkwijze sluit goed aan bij onze sinds 1979 gevolgde werkwijze. Onbewust vooruitlopend op het MIP heeft de provincie vanaf het begin naast de oudere bouwkunst (ca. 10% van de monumenten in Brabant) ook steeds de jongere bouwkunst (ca. 90% van de monumenten) in haar werkwijze betrokken. Dit uitgangspunt zal binnen het MIP gehandhaafd blijven, met dien verstande dat de gegevens van de oudere bouwkunst buiten het MIP-kader vallen en dus niet aan het rijk geleverd zullen worden. Zij zullen wel voorkomen in de rapporten van de gemeenten die gewoon zullen blijven verschijnen. Tevens zullen nu ook de grote gemeenten (Tilburg, Breda, Bergen op Zoom, Eindhoven, Roosendaal, Helmond en 's-Hertogenbosch) beschreven worden.
In de geautomatiseerde MIP-bestanden welke uiteindelijk aan het Rijk geleverd gaan worden, zal ook het bestaande materiaal van jongere bouwkunst van de 69 reeds geïnventariseerde gemeenten worden opgenomen.
Deelname aan het MIP verleent de provinciale inventarisatie een belangrijke toegevoegde waarde. Zonder extra provinciale investering wordt het inventarisatiebestand geautomatiseerd en in overeenstemming gebracht met een landelijke opzet.
Voor verdere details verwijzen wij naar de Handleiding Inventarisatie jongere bouwkunst en stedebouw (1850-1940), Zeist- 's-Gravenhage 1987.

Criteria

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking komen moet uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurt aan de hand van een aantal criteria, die groepsgewijs worden omschreven.
Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk. Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dat moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurverstorende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken. Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakte-

ristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 zijn uiteindelijke vorm kreeg. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.
Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek worden alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

* Architectonische en kunsthistorische criteria
  - het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedebouwkundige of kunstenaar
  - het object is gaaf qua stijl en detaillering
  - het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)- type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
  - het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

* Planologische, landschappelijke en stedebouwkundige criteria
  - het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten, erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
  - het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex
  - het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
  - het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
  - het object vormt een onderdeel van een historische stedebouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
  - het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

* Sociaal- en cultuurhistorische criteria
  - aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
  - het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
  - het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, is het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere. Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudig voorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuizen, weverswoningen, smidsen e.d., ontlenen vooral daaraan hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen.
Tenslotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Samenstelling rapport

In dit rapport wordt een beeld gegeven van de cultuurhistorisch waardevolle structuren en objecten van oudere en jongere bouwkunst binnen de gemeente. Hierbij is de samenhang tussen de objecten en het landschap of de nederzetting van groot belang.

Door het raadplegen van de historisch-geografische beschrijving van het inventarisatiegebied (afzonderlijk verkrijgbaar) en het naslaan van specifieke plaatsgebonden literatuur ontstaat een beeld van de ontwikkelingen tot ca. 1950. De topo-

grafische kaarten van ca. 1850, 1900 en heden op de schalen 1 : 50.000 en 1 : 25.000 zijn eveneens van belang, omdat door vergelijking een indruk ontstaat van occupatiepatronen en ontwikkelingen tot op heden. In het veld wordt dit beeld aangevuld met eigen waarneming.
Vervolgens worden per kern en in het buitengebied de objecten die aan de eerder genoemde criteria voldoen geregistreerd.

Elk rapport omvat de volgende onderdelen. Na Woord Vooraf en Werkwijze en Criteria worden de ligging van de gemeente (hoofdstuk 1), de bodemgesteldheid (2) en het grondgebruik (3) behandeld. Dan volgt een overzicht van de veranderingen in infrastructuur, wegen, waterlopen etc. (4). Vervolgens worden de nederzettingen behandeld (5). In de hoofdstukken 6 - 8 worden de onderzoeksresultaten beschreven. Voor de grotere gemeenten met planmatige ontwikkelingen tussen 1850-1940 wordt een stedebouwkundige typologie gegeven met een kaart van gebieden van bijzondere stedebouwkundige waarde. Bij de meeste kleinere gemeenten blijft dit onderdeel achterwege. Hier hebben in het algemeen immers in de periode 1850-1940 geen samenhangende stedebouwkundige ontwikkelingen plaatsgehad. Wel worden in sommige gemeenten waardevolle bebouwingsgroepen van vòòr de periode 1850-1940 apart aangegeven.
Dan volgt een karakterisering der objecten, bouwvormen en typen (boerderijen, woonhuizen, openbare gebouwen etc.). Dit alles wordt afgesloten met de objectgegevens, geordend naar adres en huisnummer (even, oneven). Per object worden de oorspronkelijke en huidige functie, architect, bouwdata, bouwstijl en een beschrijving der gevels, ramen, deuren, daken, bijzondere constructies en in een enkel geval interieurgegevens (meestal wordt alleen het exterieur geregistreerd) weergegeven. Dan volgen bijgebouwen, artefacten (stoepen, stootstenen, hekken etc.) en groenelementen. Ook wordt aangegeven een motivering voor opname en of het object beschermd is.
Tenslotte volgt de literatuur.
Bijgevoegd worden kaarten 1 : 10.000 en indien nodig deelkaarten van de stedebouwkundige typologie en de dichtbebouwde kernen. Op de kaart 1 : 10.000 worden aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip) - beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnaam en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm. (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen worden eveneens aangegeven.

1. Situering der gemeente

1.1. Ligging

De gemeente Vlijmen is gelegen in de MIP-regio Tilburg. Naast de kern Vlijmen vinden we er de kerkdorpen Haarsteeg en Nieuwkuijk en de buurtschappen Onsenoort, De Hoeven, Vliedberg, Venkant en Voordijk.
De gemeente grenst in het noorden aan Heusden en 's-Hertogenbosch, in het oosten eveneens aan 's-Hertogenbosch, in het zuiden aan Vught en Helvoirt en in het westen aan Drunen.
Het beloop der grenzen is voor een deel bepaald door dijken of waterlopen en voor een ander deel rechtlijnig door polderpercelen getrokken. De oostelijke grens volgt gedeeltelijk een waterloop en loopt langs wegen en polderpercelen. Het onregelmatige beloop van de noord- en oostgrens kan verklaard worden uit verdwenen polderdijken. De zuidoostgrens volgt de Bossche Sloot, nu de A-59, en de zuidgrens doorsnijdt polderpercelen.
De gemeente omvatte op 1.1.1989 een oppervlakte van 2.455 ha. en telde 15.507 inwoners.

1.2. Ontwikkeling

Vlijmen zou volgens onbevestigde bronnen een stichting zijn van de Heer van Heusden rond 972. Prehistorische vondsten op de in 1953-54 afgegraven Vliedberg, vroeger Conijnsberg, hebben aanzienlijk oudere bewoningssporen opgeleverd. Geschreven bronnen gaan terug tot de 12e eeuw. Na aanvankelijke twisten over de onderhorigheid tussen Holland en Brabant is Vlijmen tot 1814 Hollands gebied gebleven. De in 1359 en volgende jaren aangelegde "Hollandse Dijk", thans Heidijk, vormde de grens tussen Holland en Brabant. De kerkstichting moet tevens ouder zijn dan 1258.
Nieuwkuijk wordt in 1312 voor het eerst vermeld als heerlijkheid. Onsenoort was in 1266 bekend en wordt als heerlijkheid veelal in een adem met Nieuwkuijk genoemd. In 1676 wordt het een zelfstandige parochie. In 1810 werden beide heerlijkheden tot de gemeente Nieuwkuijk samengevoegd.
Haarsteeg noemen de bronnen voor het eerst in 1400. In 1572 bestond er een kapel, die onder Hedikhuizen hoorde. Pas in 1846 werd het een zelfstandige parochie, waar in 1872 een neogotische kerk verrees.
Gelegen op de grens tussen Holland en Brabant heeft de gemeente veel te lijden gehad van verwoestingen als gevolg van oorlogshandelingen en de steeds terugkerende overstromingen van de Maas.
In 1814 werd het gebied bij de provincie Noord-Brabant gevoegd. De gemeente had lange tijd een agrarisch karakter met veeteelt en tevens tuinbouw.
In 1935 kwamen de vroegere gemeente Nieuwkuijk en een deel van Hedikhuizen met Haarsteeg bij Vlijmen. Forse oorlogsschade is na 1945 hersteld en resulteerde in een nieuw centrum met rechthoekig plein. Van een hoofdzakelijk landelijke gemeente is Vlijmen geworden tot een forensennederzetting nabij 's-Hertogenbosch.

2. Bodemgesteldheid

2.1. Grondsoorten

De gemeente ligt op de overgang tussen zand en klei: we treffen beide soorten aan. Het zandgebied behoort geografisch tot de Boven-Langstraat, het kleigebied met komklei- en stroomruggronden wordt tot het Land van Heusden gerekend. De zandgronden zijn ontstaan tijdens het pleistoceen, ca. 80.000 tot 10.000 jaar geleden, onder invloed van de wind. Later werd over dit zand klei afgezet en trad veengroei op.
De kleigebieden zijn gevormd door afzettingen van de Maas in het Subatlanticum, vanaf 1000 v.C. Ze vallen uiteen in stroomrug- en komkleigronden. De stroomruggen bestaan uit materiaal dat bij overstromingen direct ten zuiden van de Bergse Maas werd afgezet. De kommen bevatten fijnere slibdeeltjes, afgezet in stilstaand water met als resultaat een zwaardere klei.
Door daling en verdwijning van het veen is het pleistocene zand in de vorm van een oost-west lopende rug weer aan de dag getreden. Op deze rug liggen de langgerekte nederzettingen van de Langstraat.

Het landschap binnen de gemeente valt dan ook uiteen in een aantal elementen:
a. de bebouwde kommen van de kerkdorpen veelal gelegen op de hogere zandruggen.
b. de kleigronden met grotendeels verkavelde percelen en een regelmatig patroon van wegen en waterlopen ten zuiden en noorden van de zandrug.

2.2. Hoogte en afwatering

Het grondgebied helt af in noordelijke richting en heeft een betrekkelijk gering reliëf. Nieuwkuijk en Vlijmen liggen op ongeveer 3-4 meter boven N.A.P. Haarsteeg ligt op 1.5 tot 2 meter. De gronden van het Vlijmens Ven ten zuiden liggen op ca. 2 tot 3 meter en de gronden van de polders ten noorden op ongeveer 1,5 tot 2.5 meter. De kruinen van dijken als de Heidijk liggen op 7,5 tot 8 meter.
Vlijmen watert deels af op de Maas via gegraven weteringen als de Luisbroekse Wetering en tevens door tussenkomst van electrische gemalen. Deze afwatering is in de plaats gekomen van de afgesneden Hedikhuizense Maas. Tot de Tweede Wereldoorlog had men bovendien veel overlast van de inundaties van de Beerse en Bokhovense Overlaat. De gemeente valt thans onder het waterschap van de Maas- en Diezepolders.

3. Grondgebruik

Binnen de huidige gemeente werden de lage komgronden rond 1850 als extensieve graslanden gebruikt. Op de hogere zandrug vond akkerbouw plaats, waarbij men granen, groenten, vlas, hennep en hop verbouwde. In het noordelijke lage rivierkleigedeelte werd vee gehouden, maar op de hoger gelegen gedeelten troffen we bouwland aan. In het begin van de 18e eeuw speelde de tuinbouw al een rol. Tussen 1850 en 1940 nam de verbouw van tuinbouwprodukten sterk toe als extra bron van inkomsten voor de boeren.
Van de oorspronkelijke kleinschalige strokenverkaveling vinden we sinds de naoorlogse ruilverkaveling weinig meer terug. De stroken maakten plaats voor blokvormige percelen. Het hoofdpatroon van de ontsluitingswegen bleef echter bewaard, al werden tussen Vlijmen en Haarsteeg enkele oost-west en noord-zuid lopende ontsluitingswegen aangelegd. De erven aan de hoofdstraat van Haarsteeg, de Haarsteegsestraat, tonen echter nog de smalle percelering. Men heeft zich na de Tweede Wereldoorlog intensief toegelegd op tuinbouw, niet meer in de volle grond, maar in toenemende mate onder glas.

4. Infrastructuur

4.1. Wegen

De wegen binnen de gemeente waren in de 19e eeuw vrijwel alle onverharde karresporen. De begaanbaarheid verschilde met de seizoenen en de meeste lieten niet meer dan plaatselijk landbouwverkeer toe.
Vlijmen en Haarsteeg lagen echter wel deels aan de Langstraatweg, de hoofdweg van 's-Hertogenbosch naar Geertruidenberg. Deze was onderdeel van het in de vroege 19e eeuw opgezette hoofdwegennet van Napoleon. Deze weg had een rechtlijnig verloop van oost naar west over de zandrug en was verhard. De Wolput werd in 1843 verhard. Geleidelijk aan werden na 1850 ook andere wegen verhard of van een grinddek voorzien. Rond 1900 waren zo de voornaamste wegen binnen de kern Vlijmen en de verbindingen met Haarsteeg verhard. Na de ruilverkaveling zijn vele geasfalteerde wegen aangelegd. Tevens werd het gebied tussen Vlijmen en Nieuwkuijk na 1959 doorsneden door de Maasroute A 59, de nieuwe verbinding tussen 's-Hertogenbosch en Geertruidenberg over Waalwijk die deels loopt over een oude achterkade.

4.2. Spoorwegen

De gemeente wordt van oost naar west doorsneden door het tracé van de Langstraatspoorlijn van 's-Hertogenbosch naar Lage Zwaluwe, aangelegd tussen 1886 en 1890. Vlijmen kreeg een station aan deze lijn, die veel goederen vervoerde ten behoeve van de schoen- en lederindustrie. De enkelspoorslijn, ook wel 'Halvezolenlijn' genoemd vervoerde na 1950 geen reizigers meer en na 1972 werd ook het goederenvervoer beëindigd. Het tracé is echter nog steeds herkenbaar in het landschap terwijl een enkele overwegwachterswoning bewaard bleef. De rails zijn opgebroken.
In 1896 volgde de aanleg van een tramverbinding van s'-Hertogenbosch over Drunen en Elshout naar Heusden. Deze lijn werd echter wegens de concurrentie met het vervoer per autobus in de jaren 1934-38 buiten gebruik gesteld.

4.3. Waterwegen

Binnen de gemeente bevinden zich geen bevaarbare waterwegen. Ten noorden van Haarsteeg herinnert het toponiem Oude Haven aan de voormalige haven, een aftakking van de Hedikhuizense Maas, die tot 1904 in gebruik was en in 1917 werd gedempt.

4.4. Dijken en kaden

Ten zuiden van Nieuwkuijk en Vlijmen bevindt zich de Heidijk, een dijklichaam dat dateert uit de 14e eeuw (1360). Het gaat om een opgehoogde achterkade die loopt tot Waalwijk. Ten noorden en oosten van Vlijmen en Haarsteeg liggen de Inlaagdijk en Voordijk, de eerste uit 1799, de laatste uit ca. 1272. Beide hebben thans geen waterkerende functie meer. Nabij de Voordijk vinden we diverse wielen, overblijfselen van talrijke dijkdoorbraken en overstromingen onder meer in 1795. In 1833 werd de ringdijk De Algemene Omkading aangelegd tussen Engelen en Bokhoven. Sinds in 1904, de werken ten behoeve van de scheiding van Maas en Waal werden uitgevoerd vonden geen overstromingen meer plaats.

4.5. Militaire infrastructuur

Binnen de gemeente bevinden zich geen relevante militaire relicten.

5. Ontwikkeling van de nederzettingen

5.1. Vlijmen

Vlijmen wordt al in de 12e eeuw genoemd en bleef tot 1814 Hollands gebied. De langgerekte nederzetting is in de periode 1000-1200 ontstaan als agrarisch dorp op de dekzandrug die van Drunen tot Vlijmen loopt. Er moeten twee kastelen zijn geweest. Het slot Borre is al vroeg verdwenen. Van het in 1375 genoemde kasteel Hongerenburg nabij de Voordijk resteerden in 1640 nog slechts enkele sporen. In 1122 is er een kerk ter plaatse van de huidige Hervormde kerk. Sinds 1285 wordt de parochie bediend door Premonstratenser geestelijken van de Abdij Berne. In 1610 komt de kerk in Hervormde handen. Vlijmen had sinds 1473 een eigen schepenbank. In 1543, 1584, 1587 en 1672 werd de gemeente door verwoestingen geteisterd. De wielen nabij de Voordijk zijn de getuigen van vele overstromingen. In 1740 verrees aan de Voordijk een schuurkerk, die in 1805 door nieuwbouw vervangen werd. In 1864-66 werd er een nieuwe, opvallende neogotische kerk gebouwd, toonbeeld van de recent verworven welvaart. Erachter is in 1880 de begraafplaats aangelegd. De Wolput werd in 1843 reeds verhard. Het raadhuis werd in 1871 vernieuwd.
Van der Aa beschrijft Vlijmen in 1848 als "een groot dorp, waarvan de huizen, onder welke aanzienlijke woningen en boerderijen, aangenaam in geboomte en kreupelhout, doch zeer uit elkander, verspreid liggen, aan achterstraten of wegen, die gezochte wandelingen opleveren".

Land- en tuinbouw waren lange tijd de belangrijkste middelen van bestaan, in het algemeen in kleine bedrijven. In 1886 telde men in Vlijmen 90 kleine en 31 grote boeren, met een bezit groter dan 2,5 ha. Vanaf de vroege 18e eeuw was vooral de hopteelt een belangrijke bron van inkomsten. Tevens waren er vanaf het midden van de vorige eeuw leerlooierijen en mandenmakerijen. Vooral de laatste nijverheid groeide sterk: in 1859 waren er zes bedrijven, in 1909 24. In 1930 was zelfs ca. 75 % van de Vlijmense arbeiders daar werkzaam. In de crisisjaren daalde dit aandeel sterk en na 1945 ging deze nijverheid teloor. Sinds 1923 bestaat een belangrijke zaadhandel.

Aan het beloop van de straten Wolput, De Akker en Achterstraat, Meliestraat, Wilhelminastraat en Voorstraat is de oude langgerekte kern van het straatdorp nog te herkennen. De oorspronkelijke agrarische bebouwing is gedeeltelijk vervangen door woonhuizen en herenhuizen, veelal met de noklijn evenwijdig aan de straat. Vooral in de Meliestraat is dit beeld uitstekend te herkennen. Het dorpscentrum werd in 1944 zwaar beschadigd. Bij de herbouw is een nieuw centrum gevormd, in de vorm van het Plein met winkels en woonhuizen in de traditionalistische trant van de Wederopbouw. Ten zuiden en noorden van de oude structuur heeft na 1950 een sterke uitbreiding plaats gehad. Tussen Vlijmen en Nieuwkuijk kwam de wijk Vliedberg tot stand, van Vlijmen gescheiden door de Maasroute A59.

5.2. Haarsteeg

Het kerkdorp Haarsteeg bezat in elk geval in 1572 een kapel en behoorde toen tot Hedikhuizen. Het is een straatdorp in de overgangszone van zand en klei. Het is van agrarische oorsprong en zal al ontstaan zijn tussen 1000 en 1200. De langgerekte structuur met boerderijen aan een oost-west lopende weg dateert uit deze periode en ligt haaks op de oorspronkelijke strokenverkaveling. Deze is nog terug te kennen in de smalle, diepe erven met boerderijen die de korte gevel aan de straat hebben.
Het dorp werd door verscheidene overstromingen geteisterd, onder meer in 1610 en 1740 toen de Haarsteegse Wiel ontstond. Rond 1700 werd een schuurkerk gesticht.
In 1846 werd Haarsteeg een zelfstandige parochie, waar in 1873 een nieuwe kerk werd gebouwd. De inwoners leefden hoofdzakelijk van de landbouw terwijl er ook manden en klompen werden gemaakt. Ten noorden van de kern lag de haven, die tot 1904 voor de scheepvaart in gebruik was en in 1917 is gedempt. De huidige bebouwing aan de Haarsteegsestraat maakt in het algemeen een laat 19e eeuwse in druk. Dit geldt ook voor de noord-zuid lopende Mommersteeg, de verbinding met Vlijmen. De Inlaagdijk en Oude Haven zijn karakteristieke dijken met grotendeels vernieuwde bebouwing.

5.3. Nieuwkuijk

Nieuwkuijk en Onsenoort zijn al in de 13e eeuw bekend en worden meestal in een adem genoemd. In 1810 ontstond de gemeente Nieuwkuijk als een samenvoeging van beide heerlijkheden.
Onsenoort was een heerlijkheid met een kasteel dat na verwoesting in 1382 is herbouwd. In het in 1904 gestichte klooster Marienkroon bleef een middeleeuwse toren bewaard. Het beloop van de lanen is nogal gewijzigd, hoewel het park met oud geboomte nog steeds herkenbaar als een beboomde enclave in het vlakke land.
Nieuwkuijk bezat rond 1500 een kapel, werd in 1676 als parochie zelfstandig en kreeg in 1872 een nieuwe kerk. Ook dit dorp is een straatdorp op de grens van klei en zand en zal in dezelfde periode als Haarsteeg zijn ontstaan. De verkaveling in de langgerekte Nieuwkuijksestraat ligt haaks op de oude strokenverkaveling.
Ter hoogte van de plaats van de in 1944 verwoeste neokerk is de straat plaatselijk verbreed. Na een zware overstroming in 1880 werden vele boerderijen herbouwd. Daarom draagt het straatbeeld een laat 19e eeuws karakter. Van der Aa noemt in 1846 als hoofdmiddel van bestaan de landbouw. Vele boerderijen bestaan nog steeds, waardoor het straatbeeld zeer karakteristiek is gebleven. Hier en daar zijn zelfs boerderijen gebouwd achter de bestaande op de zeer langgerekte percelen.

5.4 Verspreide bebouwing

Behoudens de genoemde kerkdorpen kent men in de gemeente alleen nog enige bebouwing aan de dijken, met name de Heidijk en de Voordijk, met gedeeltelijk sterk vernieuwde dijkwoningen. Aan de Tuinbouwweg bevindt zich, ten oosten van het klooster Marienkroon een concentratie van recente glastuinbouwbedrijven. Het klooster bewaart nog de ligging in het open weidegebied tussen de nederzettingen in.

6. Stedebouwkundige typologie

6.1. Typologie

Binnen de gemeente hebben in de periode 1850-1940 geen ingrijpende stedebouwkundige wijzigingen plaatsgevonden. Wel is de bebouwing binnen het bestaande oost-west gerichte wegenpatroon van de drie kerkdorpen sterk verdicht en als gevolg van branden en overstromingen vernieuwd. Pas na 1944 is in Vlijmen de structuur ingrijpend gewijzigd, door nieuwbouw rond het Plein. De ingrijpende uitbreidingen in de wijk Vliedberg en ten noorden en zuiden van Vlijmen vallen buiten deze periode. Er is dan ook geen typologisch overzicht gemaakt.

6.2. Beschrijving van gebieden van bijzondere stedebouwkundige waarde

Binnen de gemeente Vlijmen zijn geen gebieden van deze aard aangewezen.

6.3. Beschrijving van waardevolle groepen

Wel zijn er drie waardevolle groepen onderscheiden. Het betreft hier waardevolle gedeelten van de kerkdorpen, waarvan de structuur al voor 1850 vorm heeft gekregen, terwijl in deze periode het beeld der bebouwing soms wel ingrijpend gewijzigd is.

a. De eerste groep betreft de Meliestraat in Vlijmen, een onderdeel van de langgerekte structuur van het wegdorp, aansluitend op de Molenhoek en Voordijk. Hier bevindt zich een concentratie van grotendeels evenwijdig aan de weg geplaatste villa-achtige woonhuizen, soms met voormalige bedrijfsruimten. Deze panden dragen in het algemeen een laat 19e eeuws karakter.
b. De tweede groep omvat de Haarsteegsestraat in Haarsteeg met zeer karakteristieke, haaks op de straat gerichte boerderijen en een concentratie van niet-agrarische bebouwing nabij de neogotische kerk in het oostelijk gedeelte. Deze straat is typerend voor de nederzettingen in de Langstraat en is betrekkelijk gaaf bewaard gebleven. Ok de bestrating met keien en baksteenklinkers in de rabatstroken sluit aan bij dit beeld.
c. Ditzelfde geldt voor de hoofdstraat van Nieuwkuijk, de Nieuwkuijksestraat en aansluitend ten oosten de Onsenoortsestraat. Ook hier weer de gave kortgevelboerderijen en ter plaatse van de in 1944 verwoeste kerk een nieuwbouw in de trant van de Bossche School. Soms zijn hier achter de bestaande boerderijen nieuwe boerderijen totstandgekomen op de smalle, diepe percelen. De bestrating met keien en klinkers sluit bij dit beeld aan.

7. Karakteristiek der objecten, bouwvormen en bouwtypen

7.1. Woonhuizen

In de 19e eeuw zijn veel woonhuizen gebouwd in de kern Vlijmen. Oudere panden zijn niet aangetroffen. De panden uit de vorige eeuw tonen een staalkaart van stijlen en vormen. Meliestraat 5 uit 1866 is een breed huis met eenvoudige baksteengevel. Haarsteegsestraat 16 is later verhoogd en heeft afgewogen verhoudingen in een lijstgevel met zesruits schuiframen. Wolput 30 is een vrijstaande villa met symmetrische pleistergevel met rondbogige en rechtgesloten openingen onder een strakke kroonlijst. Meliestraat 37-39 is een blokvormige villa met stucornamenten. Het blokvormige Grote Kerk 24-B heeft gepleisterde gevels en geblokte hoekkettingen.

In de tweede helft van de 19e eeuw worden ornamenten in stuc en terracotta steeds meer toegepast aan de eclectische gevels van deftige villa's en woningen. Voorbeelden zijn Wilhelminastraat 34, Wolput 35, Meliestraat 54, 29 en 43, de laatste uit 1868.
Meliestraat 24 heeft een gave in geslagen en gedreven zink uitgevoerd dakkapel. Meliestraat 35 is een blokvormige villa van een bouwlaag, die door toevoeging van overhoekse aanbouwen een schilderachtige plattegrond en silhouet heeft gekregen.
Achterstraat 41, Veldzicht, heeft elementen van de chaletstijl in de ovestekken en windveren.

Kort voor en na 1900 maakt het overwegend witte stucdecor plaats voor de afwisseling tussen speklagen en baksteen. Dergelijke min of meer neorenaissance aandoende gevels vinden we aan de Nieuwkuijksestraat 30, Wilhelminastraat 38, Julianastraat 1, 13, 23 en 25. Het laatste pand heeft een forse dakkapel met vleugelstukken en fronton.
Het uitgebrande pand Nieuwkuijksestraat 63 heeft vage Art Nouveaumotieven. Deze zijn meer uitgesproken aan het schilderachtig opgevatte pand Meliestraat 19 met tegelversieringen en baksteenornament.
Rond 1920 zijn als gevolg van de woningwet de volkswoningen aan de Past. van Akenstraat en Mommersteeg gebouwd met een drietal varianten in de plattegrond.
Kort voor en na de Tweede Wereldoorlog verrijzen panden in traditionalistische vormen. Julianastraat 11, Prins Bernhardlaan 4, Meliestraat 7 en Wolput 3 zijn voorbeelden met schilderachtige motieven als kleine roederamen, baksteenornament en topgeveltjes. Bij het herstel van de oorlogsschade verrijzen rond het Plein bakstenen winkels en woonhuizen met roederamen en schilddaken in handvorm baksteen. De gewitte panden Grote Kerk 12-12A tonen dezelfde vormen.

7.2. Boerderijen

Het boerderijenbestand in de gemeente kent een grote mate van homogeniteit. Vrijwel alle boerderijen zijn van het kortgeveltype met dwarsdeel. Ze dateren in het algemeen uit de 19e eeuw.
Enkele gebouwen zijn echter ouder. Het betreft Achterstraat 66 uit 1748 met kleine roederamen en gewijzigd bedrijfsgedeelte en Nassaudwarsstraat 5 dat ook 18e eeuws kan zijn. Dit gebouw heeft kleine roederamen en een afzonderlijk bakhuis. Haarsteegsestraat 53 met rood geverfde voorgevel is mogelijk ook 18e eeuws. Hetzelfde geldt voor het gave complex Haarsteegsestraat 76 met schuur en tuinhuis.
Uit de eerste helft van de vorige eeuw dateert Meliestraat 33 met gebosseerd gepleisterde gevel en kleine boerentuin. Meliestraat 23 met jaarankers 1843 is nogal gewijzigd en heeft enige tijd een winkelfunctie gehad. Beide panden hebben een forse tuitgevel met vlechtingen, terwijl de meeste boerderijen een afgewolfde gevel hebben. Dit geldt voor Haarsteegsestraat 72. Een deftige langgevel met gepleisterde gevel, ramen met waaierzwikken en wisseldorpelklosjes is Meliestraat 46.

Als gevolg van overstromingen en dorpsbranden zijn veel boerderijen in de tweede helft van de 19e eeuw herbouwd. Dit geldt onder meer voor de lange reeksen kortgevels onder wolfdaken aan de Haarsteegsestraat en Onsenoortsestraat. Ze hebben vrijwel zonder uitzondering bakstenen geknotte gevels met vlechtingen en zesruits schuiframen. Vooral aan de Nieuwkuyksestraat zijn na de overstroming van 1880 vele boerderijen in deze trant herbouwd. De nummers 62 en 70 zouden nog wat ouder kunnen zijn. Goede voorbeelden van de toen tot stand gekomen typen zijn de nummers 44, 48, 62 en 84, Onsenoortsestraat 28 en 30 en Vlijmensedijk 67. Aan de Haarsteegsestraat treffen we enkele boerderijen met ingezwenkte lijstgevels, onder meer no. 2 en 81.

Aan de dijken in het buitengebied treffen we enige kleine landarbeiderswoningen uit de tweede helft van de vorige eeuw. Het gaat om Heidijk 67 en het vervallen Voordijk 53, beide kortgevels met rieten wolfdaken. Ook de kortgevel Oude Haven 11 kan hiertoe gerekend worden.

Rond 1900 ondergaat het kortgeveltype enige vernieuwingen. Men gaat machinale steen toepassen en de tasruimte vergroten door het aanbrengen van mansardedaken. Deze treffen we aan bij De Hoeven 100 en Wolput 9A-11. Achterstraat 15 heeft nog het traditionele zadeldak. Haarsteegsestraat 43 heeft een vrijstaand villa-achtig woonhuis met schuren onder wolfdak. Haarsteegsestraat 52-52A heeft een rond 1920 vernieuwd woonhuis met erkers en mansardedak. Achterstraat 56 is een voorbeeld van het rond 1930 populaire type met zadeldak en kruisramen met kleine roedeverdeling.
Na de Tweede Wereldoorlog worden veel verwoeste boerderijen herbouwd in de traditionele trant van de wederopbouw. Ze hebben weer kleine roederamen en wolfdaken. Eenvoudige voorbeelden zijn De Hoeven 13 en 21-23. Door toepassing van handvorm steen, topgeveltjes en siersmeedwerk kan dit type verrijkt worden. Dit gebeurde bij Voordijk 29 en De Hoeven 31-31A. Meerheuvelweg 1 is een nogal gedetailleerde evocatie van de langgevel onder wolfdak.

7.3. Industriële gebouwen

Aan de Vliedbergweg 16 bevindt zich een gerestaureerde stellingkorenmolen. Verscheidene woonhuizen hebben bedrijfsgebouwen, waarschijnlijk in het verleden gebruikt als leerlooierij of mandenmakerij. Dit geldt misschien voor Wolput 30 en zeker voor Julianastraat 23 en 48. Hier vinden we villa's met langgerekte, eenlaags loodsen onder zadeldak. Haarsteegsestraat 47 is een kortgevelboerderij met erachter een mandenmakerij, een eenvoudig eenlaags gebouw met kleine roederamen. Bij Meliestraat 20 staat een eenvoudig werkplaatsje van anderhalve bouwlaag, met kleine roederamen. Een eenvoudig werkplaatsje is Haarsteegsestraat 29-2 9A. Het voormalige gebouw van de Boerenbond, Mr. Prinsenstraat 27A dateert uit ca. 1930-40. Het complex van de zaadhandel Mommersteeg, Wolput 72-72A is een kort voor 1940 gebouwd, traditionalistisch gebouw met karakteristieke lessenaardaken en eenvoudig baksteenornament. Naoorlogse bedrijfsgebouwen vinden we aan de Achterstraat 13 en Deken van Baarstraat 36. Het laatste gebouw omvat traditioneel aandoende hallen met betonnen ramen en schaaldaken.

7.4. Openbare gebouwen

Van de raadhuizen der drie gemeenten is alleen het raadhuis van Vlijmen bewaard gebleven, een neoklassicistisch gebouw van de Bossche architect H.C. Dobbe. Het is een goede vertegenwoordiger van het rijker gedetailleerde dorpsraadhuis, met bordes en klokketoren.

7.5. Kerkelijke gebouwen

Grote Kerk 20 is de hervormde kerk van Vlijmen, hoofdzakelijk daterend uit de 14e en 15e eeuw, maar in de vorige eeuw gewijzigd. Toen ontstond ook de aangebouwde pastorie.
De neogotische parochiekerk aan de Julianastraat 44 is een neogotische baksteenbouw van H.J. van Tulder, een markant bouwwerk met rijzige en opvallende toren. Inwendig is het gebouw geheel hersteld met stucgewelven en neogotisch meubilair. Aansluitend het kerkhof met baarhuisje en enige monumenten uit de 19e eeuw. Aan de Pastoriestraat de traditionalistische pastorie uit ca. 1950. Aan de Julianstraat een H. Hart- en een Mariabeeld. Aan de Wolput een wegkruis uit ca. 1950.
In Haarsteeg aan de Haarsteegsestraat de neogotische kerk uit 1872-73 van de architect H.C. Dobbe. Ernaast de pastorie uit ca. 1910-20 en een H. Hartbeeld. Ertegenover het voormalige klooster op no. 11, een eenvoudig gebouw met speklagen en jaarsteen 1906 van W. Th. van Aalst. Aan De Hoeven een houten kruisbeeld met corpus uit ca. 1945-50, ter herinnering aan de Tweede Wereldoorlog.
Aan de Nieuwkuijksestraat ligt de bakstenen kruiskerk van Nieuwkuyk, een werk uit 1953-55 in Bossche Schoolstijl van N. van der Laan en W.A.J. Hansen. Het vervangt de in 1944 verwoeste neokerk. Erachter een kerkhof met laat 19e eeuwse monumenten en enkele opvallende monumenten in Bossche Schoolstijl van de aannemersfamilie De Bont. Op no. 106 het parochiehuis uit ca. 1930. Een markant kerkelijk complex is het klooster Marienkroon, bestaande uit een middeleeuwse toren en verscheidene aan- en bijbouwen, waarbinnen een eenvoudige kapel met tongewelf van de Bossche architect Dony en een hoofdgebouw, deel van een niet voltooid nieuwbouwplan van de architect Van Dael.

7.6. Kastelen en buitenhuizen

Binnen de gemeente bevinden zich twee kastelen of restanten ervan. Binnen het klooster Mariënkroon bevindt zich een middeleeuwse toren met zwaar muurwerk, oude kelders en balklagen, restant van het kasteel Onsenoort. De toren is thans opgenomen in het kloostercomplex, dat gebouwd is op de plaats en de funderingen van het voormalige kasteel. Hiervan resteren ook nog de twee bouwhuizen.
Het kasteel 'd Oultremont of het kasteel van Drunen ligt binnen de gemeente. Het gebouw dateert gedeeltelijk uit de 17e en 18e eeuw. De 19e eeuwse, romantische vleugel is ontworpen door de Tilburgse architect H.J. van Tulder. Het gebouw is thans deel van het recreatiepark Het Land van Ooit en roze geschilderd.

7.7. Infrastructurele en waterstaatswerken

Binnen de gemeente bevindt zich het voormalige tracé van de langstraatspoorlijn. Hier treffen we aan de Kerkstraat 20C een voormalig spoorhuisje.

7.8. Militaire objecten

Binnen de gemeente bevinden zich geen militaire objecten van belang voor de inventarisatie.

7.9. Groenelementen

Verscheidene boerderijen aan de Haarsteegsestraat, Meliestraat, Mommersteeg en Onsenoortsestraat hebben leilinden. En mooi voorbeeld zijn Meliestraat 20-22 en 33. Een ruime, parkachtige villatuin met oudere bomen vinden we onder meer bij Meliestraat 24, 19, 35 en 37-39 en Wolput 30. Eveneens een grote tuin heeft Haarsteegsestraat 76, met achthoekig tuinhuis. Vele boerderijen bezitten oude hagen, onder meer van liguster en de voor de Langstraat karakteristieke Hulst. Het kasteel aan de Kasteellaan bezit oude lanen van beuk en linde, diverse oude beuken en linden, waaronder de eeuwenoude, omvangrijke linde achter het kasteel. Het klooster Marienkroon heeft sporen van vijvers en gracht. In het park linden, kastanjes, eiken en rode beuken, deels in de vorm van oude lanen.

7.10. Artefacten

Nabij de abdij Marienkroon bevinden zich enige onderdelen van het vroegere kasteel, waaronder twee schilddragende leeuwen, enige stoep- en stootstenen, heiligenbeelden en bovendien een rijk gedetailleerd smeedijzeren hek met opschrift Onsenoort. Over de vijver bevindt zich een elegante, lichte, smeed- en gietijzeren boogbrug, die nogal verwaarloosd is. Aan de Heidijk een restant van een bakstenen pomp. Aan de Kasteellaan in het Land van Ooit een hardstenen grenspaal op de scheiding tussen Drunen en Vlijmen. Aan de Meerdijk een beschermde hardstenen grenspaal. Aan de Molenhoek een lantaarnpaal en electriciteitspalen van het bovengrondse net.